

УДК 323.1

Фарватери й підводні рифи мультикультуралізму

Лариса Нагорна,
доктор історичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

В історії понять трапляються випадки, коли однозначно позитивна дефініція з часом набуває нейтрального змісту, а то й негативних конотацій. Щось подібне сталося і з терміном „мультикультуралізм”. Нині такі дефініції дедалі частіше піддаються суспільному скепсису, а то й активному несприйняттю. Про причини цього йдеться у пропонованій статті.

Ключові слова: полікультурність, мультикультуралізм, інтеркультуралізм, міжкультурна взаємодія, толерантність, політкоректність.

In the history of concepts sometime happens when positive definition acquires neutral content and even negative connotations in due course. The same happened with a term „multiculturalism” that was connected with great expectations. Today such definitions often meet with public scepticism and even active non-acceptance. The reasons of it are considered in this article.

Keywords: polyculturality, multiculturalism, interculturalism, intercultural interaction, tolerance, political correctness.

Проблеми мультикультуралізму, культурного плюралізму, транскультурації, міжкультурного діалогу набули у наш час особливого політичного, соціального й екзистенційного звучання. Перетворення комунікаційних мереж на головну домінуючу суспільного буття робить надзвичайно актуальним завдання формування простору культурної

поведінки – як у масштабі соціумів, так і на рівні індивіда. Від того, як організований цей простір, залежать і стратегії ідентифікації, і діапазон міжкультурної взаємодії, і атмосфера толерантності у міжетнічних, міжконфесійних та інших взаєминах.

Сучасний світ багатоликий – такою мірою, що людям, які живуть поруч, доволі часто буває важко зрозуміти одне одного. У їхньому культурному просторі співіснують десятки субкультур; сформовані на їх основі ідентичності можуть бути налаштовані як на діалог, так і на конфлікт. Якими ж мають бути ідеологія й політика, щоб консолідувати суспільство не засобами асиміляції одних культур іншими, а шляхом інтеграції зі збереженням культурного розмаїття й самодостатності етнічних та релігійних спільнот? Тридцять – сорок років тому багатьом здавалося, що відповідь на це питання знайдено завдяки введенню у політичний дискурс доктрини мультикультуралізму. З нею пов'язувалися надії не лише на послаблення міжетнічної напруги, але й на пом'якшення дихотомії „свій – чужий” і формування на безконфліктній основі простору культурної поведінки і стратегії ідентифікації. Вважалося також, що доктрина мультикультуралізму врівноважує напругу у сфері захисту прав людини, створену притаманною лібералізові пріоритетністю індивідуальних прав над груповими. Про мультикультуралізм згадували відразу ж, як тільки на політичному рівні починалися розмови про кризу сучасних моделей держави, про місце і роль міграцій, брак толерантності у міжетнічних та міжконфесійних стосунках, про реформування систем освіти, про „політику ідентичності”, права людини тощо.

Минали роки, і ейфорія стосовно переваг „культурної мозаїки” поступалася місцем сумнівам і навіть відвертому скепсису. Те, що мало такий привабливий вигляд в теорії, далеко не завжди виправдовувалося на практиці. Уведена в систему державної політики ряду країн (США, Канади, Австралії) система преференцій і квот для окремих категорій громадян, посилена еталонами політкоректності, призвела не до пом'якшення, а, навпаки, до загострення міжетнічної напруженості. А іманентна несумісність християнських і світських цінностей з мусульманськими не так вже й рідко завершувалася кривавими конфліктами. Сьогодні про нейтральну, здавалося б, концепцію політкоректності інколи говорять як про „гідру”, „багатоголову потвору” [1]. Що ж до рефлексій на теми мультикультуралізму, то тут дедалі частіше ставиться наголос на необхідності аналізувати не лише його конструктивні засади, але й побічні, деструктивні явища, які ним породжуються. Дехто схильний говорити і про „кінець мультикультуралізму”, щоправда, як правило, зі знаком питання.

Щоб не виводити дискусії на теми мультикультуралізму в емоційне русло, слід по-можливості чітко окреслювати зміст цього поняття. Адже на побутовому рівні мультикультуралізм часто трактується в дусі сприйняття культурного розмаїття і, відповідно, культурної свободи не лише як даності, але і як неперехідної цінності, вартості всебічної

підтримки. Такий широкий погляд на мультикультуралізм, однак, слабо узгоджується з усталеними політико-правовими підходами, закріпленими в юридичній практиці цілого ряду держав: мультикультуралізм – це не що інше, як законодавче визнання специфічних прав расових, культурних, релігійних груп та послідовне дотримання владою узаконених нормативів щодо цього. Йдеться, отже, не про ставлення до цивілізаційного й культурного розмаїття, а про заохочення і забезпечення на державному рівні найширшої культурної свободи (або, навпаки, про уведення її у певні загальноприйнятні межі). Кожна держава має визначати для себе, який обсяг нестандартних політичних і культурних прав вона може й повинна забезпечити спільнотам та їх представникам, котрі відчувають труднощі з адаптацією у країні проживання або обстоюють принципи „альтернативної” ідентичності. Виробляючи відповідну стратегію щодо групових інтересів етнічних та релігійних спільнот, вона має дбати і про всю систему механізмів, які забезпечать її реалізацію.

Поняття „мультикультуралізм” зазнало складної еволюції в процесі вироблення людством стандартів цивілізованого буття. Його джерела можна побачити ще у гердерівській ідеї загального миру як конгломерату культур, що розвиваються за власними алгоритмами, у кантівських закликах до „вічного миру”. Саме ж поняття з’явилося у науковому дискурсі 1957 року в контексті ситуації у поліетнічній Швейцарії. Політичний тезаурус йому судилося поповнити після того, як канадський уряд П. Трюдо ухвалив 1971 року офіційний акт про мультикультуралізм, який потягнув за собою серію відповідних законів. 1973 року відмову від політики „білої Австралії” й орієнтацію на культурний плюралізм зафіксували правлячі кола цього континенту. У 1970 – 1990 роках державне визнання мультикультуралізму як політики тією чи іншою мірою відбулося в США, Великій Британії та ФРН.

Мультикультуралізм як ідеологія й політика став відповіддю на виклики середини ХХ століття – кризу і розпад колоніальних систем, а відтак і кризу тогочасних теорій нації, появу нових гегемоністських центрів і пошвавлення міжнародних контактів та міграційних процесів, почастищення проявів екстремізму у ставленні до інакшості у країнах, які зустрілися з проблемою великих діаспор. Слід зазначити, що проблему діаспор створили самі ж правлячі кола західних країн, широко відчинивши двері мігрантам із своїх колишніх колоній у пошуках дешевої робочої сили і задля розв’язання демографічних проблем. Пропаганда використовувала це частково для демонстрації „публічного каяття” за наслідки колоніальної політики, але значно більше – для реклами західного способу життя.

В США доктрина мультикультуралізму відверто протиставлялася концепції „плавильного казана” з асиміляційним підтекстом, яка тривалий час домінувала. Смісл її заміни теоріями „миски з салатом” вбачався у необхідності здійснити етичну переоцінку норм поведінки, розширивши тим самим простір моралі в політиці й аксіоматику довіри. Йшлося,

насамперед, про нове бачення свідомісного плюралізму, сумісного не просто з визнанням полікультурності як природного явища, але й з побудовою міжетнічних та міжконфесійних взаємин на основі виведення расових та етнічних конфліктів за межі політики й стосунків на побутовому рівні.

Спочатку мультикультуралізм розглядали переважно як інструмент адаптації іммігрантів у нове середовище проживання з певними гарантіями збереження їх мовних, культурних, релігійних традицій. У це поняття включалися, насамперед, терпимість до широкого спектра культурних відмінностей, повага до прав меншин, право індивіда на вибір прийнятної для нього ідентичності. Та поступово термін набував ідеологічного звучання і нині зазвичай асоціюється із специфічною формою ліберальної ідеології з виразно інтегральним змістом і стратегічною лінією на досягнення згоди у поліетнічних, полікультурних соціумах. Теоретики мультикультуралізму (Р. Брубейкер, Р. Баубек, Е. Балібар, А. Зольберг) обстоюють „диференційоване громадянство”, „особливі права підпорядкованих меншин”. „Транснаціональне громадянство” розглядається, зокрема, як ефективний засіб включення іммігрантів у політичне життя об'єднаної Європи.

Далеко не всі прихильники мультикультуралізму одноставні в розумінні меж його застосування як політики у поліетнічних соціумах. Найбільш радикальними видаються концепції sandwich-цивілізації, які подаються як зразки логічно завершеного, „автентичного” мультикультуралізму. На противагу поміркованому („паліативному”) мультикультуралізмові, вони обстоюють, по суті, перетворення держав на спільноту майже повністю автономних у визначенні свого правового статусу етнокультурних груп і виступають проти „тиску уніфікації” у будь-якій формі. Очевидно, якщо піти цим шляхом, то можна легко зруйнувати правовий простір держави і спровокувати колапс державності за ліванським зразком.

Значно популярнішими в сучасному світі є ліберальні трактування мультикультуралізму, які базуються на обстоюванні морального релятивізму й толерантності щодо інакшості. На таких підвалинах базуються, зокрема, підходи теоретика мультикультурного громадянства В. Кімліки. Давати одним членам соціуму право якимось чином обмежувати права інших небезпечно, доводить він. Оскільки етнокультурні конфлікти стали найбільш поширеним джерелом насильства у світі і „немає простих відповідей і чудодійних рецептів”, щоб їх пом'якшити, то саме на ґрунті захисту прав людини і громадянина належить зробити все для того, щоб долю етнічних і національних груп не вирішували націоналісти-ксенофоби, релігійні екстремісти чи військові диктатори [2].

Аналогічних підходів дотримується й Т. Модуд. На його думку, не можна просто пропонувати людям переймати чужу для них ідентичність – треба допомогти їм адаптуватися до неї поступово, надаючи відповідним спільнотам широкий обсяг культурних прав і водночас забезпечуючи право держави захищати суспільство від тих, хто не бажає поділяти прийняті

в країні проживання поведінкові стандарти. Оскільки суть проблеми зводиться до інтеграції культурно різнорідних меншин, то „теоретичний” мультикультуралізм не слід розглядати як „всеохопну теорію політики чи якусь нову й особливу політичну філософію”. Радше це логічний розвиток демократичної політики лівоцентристського спрямування і відповідний політичний курс [3].

Утім, чіткої відповіді на питання про те, що собою являє мультикультуралізм – теорію, концепцію, доктрину чи філософську систему – жодна галузь сучасної соціогуманітаристики не дає. Не існує й узгодженого усвідомлення того, як слід розглядати відповідну політику – як мегатренд світового розвитку чи як ситуаційну реакцію на проблеми, породжені складністю адаптації іммігрантів до нових умов проживання. Більш-менш сталий консенсус існує хіба що у трактуванні вихідного пункту мультикультуралізму – невідчужуваності прав колективних суб’єктів (етнічних, етноконфесійних, культурних груп).

Глобалізація змусила, однак, подивитися на проблему максимально широко – у контексті нових викликів і ризиків, пов’язаних з перетворенням міграції на транснаціональне явище та з активізацією фундаменталістських течій та екстремістських проявів. Зіткнення секулярної західноєвропейської системи цінностей з релігійною мусульманською і великий вплив мігрантів уже в 1990-х роках спричинили справжню зливу негативних емоцій і в Європі, і в США, причому їх ініціаторами виступали як праві консерватори, так і доволі часто ліберали. Досить згадати, приміром, книгу патріарха американської ліберальної думки А. Шлезінгера-молодшого „Роз’єднана Америка” (1991 р.) чи останню книгу С. Гантінгтона „Хто ми?” (2004 р.). Проблеми інтеграції представників інокультурного, насамперед мусульманського, світу в уже сформовані системи демократичних соціумів ставилися переважно у площині принципової неможливості узгодження ліберально-демократичного принципу універсальності прав особи з преференціями для представників культур, які не сприймають демократію як таку або розглядають її як симулякр. Але скільки-небудь вартісної заміни доктринам мультикультуралізму у ході цих дискусій так і не було запропоновано.

Пошук таких заміників триває й сьогодні, хоч помітні успіхи у цій справі зафіксувати не вдається. У науковому дискурсі орієнтація на мультикультуралізм пов’язується з визнанням багатоаспектності соціального розвитку, яка вимагає від політиків пошуку нових форм включення іммігрантів у політичне життя розвинутих країн Європи й Америки, а від соціогуманітаріїв – нетрадиційних, базованих на багатофакторному аналізі, методів досліджень. Водночас міцнішає розуміння того, що мультикультуралізм – це, насамперед, „концепція „толерантності культур”, яка прагне подолати крайнощі ціннісного абсолютизму й етноцентризму, з одного боку, й культурного релятивізму –

з іншого” [4]. Йдеться, отже, про утвердження нової ціннісної парадигми з підкресленою транскультурною легітимністю, про переведення принципів толерантності на найвищий, загальноцивілізаційний рівень.

Очевидно, що проблема узгодження принципів конституційної демократії з повагою до цінностей різних культур може розв’язуватися лише на ґрунті принципової відмови від монологізму й одномірності. В принципі у кожній культурі можна відшукати тенденції, які роблять її сприйнятливою для поєднання індивідуалізуючих та універсалістських цінностей. Доволі часто перешкодою для засвоєння демократичних цінностей стають чинники незавершеної модернізації, що сприяє збереженню патерналістського типу свідомості і пов’язаних з патріархальністю забобонів. А отже саме забезпечення представникам різних культурних традицій однакового доступу до освіти й культури здатне зламати стереотипи недовіри й ворожості.

Однак те, що в теорії здається самоочевидним, на практиці викликає чимало ускладнень внаслідок різного історичного досвіду культурних спільнот і величезних масштабів міграційних процесів. Лише у ФРН, приміром, проживає до 3,5 мільйона мусульман, у Великій Британії – до 1,8 мільйона. В останні роки зазнали істотних змін настрої іммігрантів – зменшується престижність освіти, зростає конфесійна складова у визначенні ідентичності, частішають прояви активної непокори. 88 % немусульманського населення ФРН і 63 % – Великої Британії висловлюють занепокоєння стосовно наростання дистанціювання іммігрантів від суспільств проживання [5]. Зрозуміло, що ці тенденції не можуть перебувати поза увагою науковців. „Універсум відмінностей” аналізується під кутом зору співвідношення демократії і свободи, сумісності принципів рівності індивідів та рівності груп, у складному контексті взаємодії західного і східного цивілізаційних типів, з врахуванням особливостей протестного реагування в різних регіонах і в різних культурах.

У найширшому контексті проблема мультикультуралізму вписується у контекст іншокультурного сприйняття з врахуванням „культурного несвідомого”, присутнього в кожній системі цінностей. У такому ракурсі досліджень відшукується розгадка парадоксів складної взаємодії „свого” й „чужого” в суспільній реальності і в лабіринтах людського мислення. Зрештою, на багатоманітності культурних традицій зав’язана вся проблема сприйняття інакшості як і не менш складна діалектика загального й часткового, глобального й локального, спільного й відмінного. З розрахунком на ефективність політики заохочення культивованого розмаїття й культурної свободи часто пов’язують надії на відкритість полікультурного простору для нових комунікацій, взаємопроникнення інституційних та інших запозичень.

В процесі осмислення логіки ставлення до інакшості виразно проявилася й необхідність коригування моделі громадянина Модерну, яка стала альфою й омегою західного світосприймання. Апеляція в ній

до самообмеження і самоконтролю, до впорядкування й раціоналізації інстинктів та емоцій, до високого ступеня автономії особи виявилася слабо сумісною як з традиційними групоцентристськими підвалинами, на яких базується ідентичність мусульманина, так і з новітніми тенденціями, ґрунтованими на пріоритеті інтересів омріяної всесвітньої мусульманської умми над інтересами немусульманських держав. Активність численних мусульманських організацій в країнах Заходу виразно спрямовується на здобуття ісламом статусу, близького до християнства та юдаїзму.

Природною у цьому контексті стала певна переорієнтація ксенології, яка дедалі більше набирає узагальнених рис „науки про чужого”. Якщо ще недавно її цікавили, насамперед, літературні сюжети й „страшилки” на теми інопланетних цивілізацій чи нелюдського в людині, то нині почастишали спроби окреслити її предметне поле через широкий спектр проблем рас, етносів, культур у поведінкових аспектах. В етології (науці про поведінку) недовіра до чужого розглядається як прояв філогенетичної адаптації й консолідації групи як (біо)соціальної системи, а етноцентризм і ксенофобія – як наслідок тривалої міжгрупової ізоляції. Людина усвідомлює своє „Я” лише через „Не-Я”; будь-яка соціальна ідентичність актуалізується у зіткненні з іншою. Але оскільки будь-яке чуже все ж лишається конструкцією нашого „Я-образу”, то саме моделі „чужого” стають індикатором рівня розвитку як окремого індивіда, так і соціуму. В людині як біологічній істоті генетично закладений страх перед чужим, але вона піднімається над цим страхом за допомогою соціальних і культурних механізмів, спрямованих на усвідомлення презумпції людяності як регулятора поведінки. Головним постулатом ксенології стає теза: проблема розуміння чужого – це, насамперед, проблема саморефлексії. Лише інфантильна свідомість апріорно розглядає чужого як ворога, знімаючи тим самим з себе відповідальність за свої вчинки. „Щоб зустріч з чужим змогла відкрити нам цього чужого, а не самого себе, треба навчитися дивитися на себе збоку” [6].

Як правило, чуже – просто інше. Ксенофобські моделі, ексклюзивістські у своїй основі, лише на перший погляд здаються моделями самоствердження. Насправді ж вони, борючися з глибинними комплексами неповноцінності, лише посилюють їх. Перспективними є лише універсалістські, гуманістичні моделі, які обстоюють ідеї культурної багатоманітності як цінності та рівності як запоруки загального добра.

Саме під таким кутом зору розглядалися проблеми багатокультурності на XXIII Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації філософії права й соціальної філософії (Київ, серпень 2007 р.) та на XXXVIII конгресі Міжнародного інституту соціології (Будапешт, червень 2008 р.). Науковці дійшли згоди в тому, що за умов мультикультуралізму потрібна нова філософія європейської правової культури – з наголосом на конвергенції правових явищ, які раніше жилися логікою протиставлення. Дискусії мають фокусуватися не тільки на міжнародних стандартах прав людини,

але й на ефективних механізмах їх реалізації на рівні національних урядів, а також на своєчасній імплементації норм міжнародного права у національних законодавствах. Універсалізм фундаментальних прав і рівності не повинен протиставлятися мультикультуралізові. Формування науки прав людини як спеціальної наукової дисципліни відбувається на фундаменті пошуку балансу, гармонії індивідуальних, групових і колективних прав, уникнення ущемлення одних прав іншими [7].

В сучасних наукових дискурсах поволі викристалізовується розуміння того, що феномен мультикультуралізму невіддільний логіці традиційних методик цивілізаційного підходу. Багато явищ суспільного життя піддаються розумінню лише у контексті того історико-культурного середовища, яке їх породило. Американський соціолог А. Аппадурія у доповіді „Майбутнє як культурний факт” проілюстрував імовірність ризиків на прикладі країн і народів „культурного перехрестя”. Особливо небезпечним йому уявляється культивування сучасними елітами „етики відплати”. Навряд чи варто тішити себе розрахунком на те, що глобалізація згладжує різницю між державами й націями. Навпаки, саме вона вимагає інноваційних підходів, що базуються на всебічному врахуванні культурного розмаїття й відповідної політики мультикультуральності [8].

Найвиразніша риса сучасного бачення мультикультуралізму – орієнтація на принципове політичне визнання взаємозалежності індивідуальних і групових (колективних) прав громадян з чітким дотриманням адекватних критеріїв оцінювання. Важливо вже те, що завдяки уведенню поняття мультикультуралізму в науковий та політичний дискурс змінився сам кут зору на суспільство й соціетальну культуру. Стало можливим порівнювати різні суспільні групи – приміром, афроамериканців США та мусульман у Європі. В межах мультикультуралізму було запропоновано новий погляд на співвідношення етнічного й національного – національне перестало прямо пов’язуватися з етнічною належністю, а національна ідентичність почала трактуватися як національно-громадянська. Так само по-новому, здебільш як нейтральні в своїй основі, почали усвідомлюватися категорії націоналізму і навіть сепаратизму. А культурне розмаїття набуло значення не перешкоди для нормального розвитку, а неперехідної цінності.

Водночас дуже швидко виразно проявилася еклектичність, суперечливість мультикультуралістських підходів. Особливо наочною є закладена в мультикультуралізмі внутрішня діалогічність – він одночасно базується на декларуванні рівності груп і вимогах порушення рівності в ім’я обстоювання культурного розмаїття й відповідних компенсацій „ущемленим” групам. Розуміючи рівність як надання „компенсаторних” прав окремим етнічним групам, прибічники політики мультикультуралізму протиставляють принципу рівності індивідів, що є фундаментом ліберальної системи громадянства, розмитий принцип пріоритетності групових інтересів. Зрозуміло, що міжгрупові кордони у такий спосіб не

руйнуються, а, навпаки, зміцнюються. Найгіршим при цьому є те, що в суспільстві вноситься ідея різних правових порядків для різних груп, а від держави вимагається дотримання логіки етнокультурної упередженості. За таких умов не виключені настрої „культурного фундаменталізму”, які можуть набувати вигляду „боротьби культур”. Що ж стосується феномена нерівності, то він на такому ґрунті навіть закріплюється.

Хоч гуманістичний зміст концепту мультикультуралізму очевидний, ставлення до нього у різних країнах далеко не однозначне. Доволі часто доводиться чути побоювання: а чи не суперечить він становленню глобальної світоцілісності, чи не стримує об’єктивний процес зближення культур? Дехто взагалі вбачає в ситуаціях мультикультуралізму прихований фундаменталізм „малих груп” і етнорегіональні стратегії, які загрожують стабільності й безпеці. У російській громадській думці, приміром, існує побоювання щодо ймовірності негативного впливу політики мультикультуралізму на поглиблення „культурної мозаїки” й наростання напруги на Північному Кавказі [9].

Доводиться визнати, що такі побоювання й сумніви небезпідставні. Те, що зазвичай вкладається у поняття „тероризм”, має доволі складну природу і досить часто підживлюється ущемленими етнічними почуттями, дискримінацією на расовому ґрунті, а то й психологічним несприйняттям культурних, насамперед – релігійних відмінностей. Релігійний фундаменталізм має настільки глибокі культурні корені, що нетерпимість до інших систем світобачення стала його альфою й омегою. Це проявляється, зокрема, у відмові „строку давності” для помсти за найменші прояви неповаги до пророка Мухаммеда. Абсолютною владою Бога виправдовується дегуманізація ворога, яка легітимізує крайні ступені насильства щодо нього й наділяє образом „борця за свободу” з перспективою вічного блаженства кожного, хто здійснює місію помсти. Не доводиться вже говорити про те, що часто буває важко провести грань між тероризмом і національно-визвольним рухом. Отже, хоч культури самі по собі й не конфліктують, міжетнічні й міжрелігійні конфлікти, які загрожують самим основам цивілізованого співжиття, здебільш фарбуються в тони культурного протистояння.

Найбільш відверто сумніви щодо переваг мультикультуралізму як офіційної політики держави висловлюються в Австралії. Праві сили незадоволені надто великими, на їхню думку, масштабами імміграції, що створює для країни загрозу „бути затопленою вихідцями з Азії”. Ліві, навпаки, вважають урядову політику декларативною й такою, що не вирішує проблем економічної й соціальної інтеграції мігрантів. На початку нового тисячоліття Г. Фрімен і Р. Біррель прогнозували ймовірність в Австралії „популістського тиску, який здатен істотно захитати урядову лінію у сфері імміграції й мультикультуралізму, послабивши її або навіть повністю змінивши її напрям” [10]. Та поки що обґрунтованість таких прогнозів викликає сумнів. Імміграційна політика Австралії достатньою

мірою відповідає вимогам активізації людського капіталу і дає змогу цій країні успішно протистояти викликам ХХІ століття.

Деяка інша ситуація склалася в Німеччині, де антиімміграційні настрої істотно похитнули впевненість влади у необхідності побудови багатокультурного суспільства. На зібранні партії Християнсько-демократичний союз А. Меркель прямо заявила, що концепція „мультикультури” не спрацювала, а отже спроба побудувати багатокультурне суспільство в Німеччині „повністю провалилася”. Соціологічні дослідження показали, що 30 % громадян ФРН вважають, що країну „заповнили іноземці” і що близько 16 мільйонів іммігрантів чи людей іноземного походження прибули в Німеччину заради соціального захисту й виплат. Канцлер заявила, що іммігрантам потрібно докладати більше зусиль, щоб інтегруватися, зокрема – вивчати німецьку мову [11].

Аналізуючи цю ситуацію, треба мати на увазі давні особисті упередження А. Меркель проти преференцій для іммігрантів – ще при вступі на посаду вона заявляла про неприйнятність таких несумісних з основною культурою країни (Leitkultur) проявів ісламської ідентичності, як нерівноправність чоловіка й жінки, примусові шлюби, допустимість убивств „в ім’я честі” тощо. В лютому 2008 року, під час візиту турецького прем’єр-міністра в ФРН, А. Меркель доволі гостро відреагувала на його обіцянку підтримувати відкриття у Німеччині тюркомовних шкіл „на протидію урядовій асиміляції”, заявивши, що інтеграція передбачає зусилля іммігрантів у напрямі акультурації і що визначати напрям шкільної політики щодо своїх громадян буде вона, а не її турецький колега. В рамках Німецької ісламської конференції, створеної 2006 року, багато робиться для реалізації в ФРН процесу інтеграції за сценарієм акультурації. Визнання недостатності чи неефективності цих заходів сприймається сьогодні як налаштованість на істотний перегляд засад, які визначали напрям і зміст політики мультикультуралізму в Європі.

У лютому 2011 року на конференції з питань безпеки у Мюнхені з гострим осудом політики мультикультуралізму виступив прем’єр-міністр Великої Британії Д. Кемерон. „Політика мультикультуралізму нас підвела, – заявив він. – Настав час лібералізму з м’язами”. Стратегія умиротворення екстремізму, на думку Д. Кемерона, призвела до появи в країні ізольованих національних громад, які не бажають інтегруватися у британське суспільство. Реакція на цю промову не забарилася: в місті Лутоні відбулася антиісламська демонстрація під гаслом „Мусульманські терористи, забирайтеся з наших вулиць!”. Антифашисти відразу ж звинуватили прем’єра у потуранні ультраправим, „тим, хто хоче сіяти насіння розбрату й ненависті” [12].

У таких неоднозначних ситуаціях багато важить неупереджений голос аналітиків і соціогуманітаріїв. Але загальна тональність наукових дискурсів у тих країнах, де мультикультуралізм підтримується на державному рівні, насамперед у США і в Канаді, теж змінюється у бік

негативного ставлення. Опоненти мультикультуралізму доводять, що він пропагує „фольклорний”, значно міфологізований образ представників етнокультур, формує в їхньому середовищі завищені претензії і, зрештою, призводить до маргіналізації етнічних та релігійних спільнот. Звертається увага на те, що переселенці не інтегруються в соціуми, в середовищі яких проживають, а живуть відособлено, виховуючи дітей відповідно до своїх традицій і моралі. Оскільки вже сьогодні в США 20 % населення становлять латинос, а 18 % – чорношкірі, то робиться прогноз, що 2050 року білі американці становитимуть меншість.

З подачі радикальних атлантистів з’явилася навіть теорія „прихованої окупації” країн Заходу через масову імміграцію і внутрішній розкол. Наводяться, зокрема, такі цифри: у Великій Британії 5,4 мільйона мігрантів, у Франції – 6,5 мільйона, у Німеччині – 10,1 мільйона. Щодо України наводиться теж досить значна цифра – 6,8 мільйона осіб за даними 2005 року [13].

Існує й такий крайній погляд: практика мультикультуралізму, що розглядалася як своєрідна платня за стабільність, перетворилася на своєрідну форму корупції, підкупу різних етнокультурних меншин. Особливу стурбованість викликає те, що християнські й світські цінності погано уживаються з постулатами мусульманської ідентичності і що носіями ідей джихаду й радикального ісламізму найчастіше стають мусульмани, які здобули освіту в Європі та США.

На побутовому рівні під обстрілом опинилася не стільки сама політика мультикультуралізму, скільки правила політкоректності, покликані її забезпечувати. Починаючи з 1970-х років, у США за ініціативою університетських професорів розгорнуто широку кампанію протидії расовій дискримінації шляхом відмови від застосування понять, які, з точки зору меншин, є дискримінаційними чи образливими, і побудови міжкультурного діалогу на засадах визнання й врахування інтересів всіх взаємодіючих сторін. Тезаурус політкоректності оперує евфемізмами – символічними образами антирасизму, терпимого ставлення до етнічних та сексуальних меншин, жертв СНІДу, інвалідів. У такий спосіб відшукуються нові засоби мовної комунікації, здатні запобігати нетактовності й образам щодо мігрантів, людей з обмеженими можливостями, представників нетрадиційних орієнтацій. Далеко не завжди на цьому ґрунті вдається пом’якшити градус конфліктності – напівзаходи когось дратують, когось розбещують, когось підштовхують до безглузвих вчинків. Але у цивілізованих соціумах існує розуміння того, що добровільне самообмеження у висловленні емоцій – це не надмірна платня за громадянський мир і стабільність. І зовсім не випадково стратегія мультикультуралізму, а відтак і норми політкоректності, розглядаються як найбільш універсальний і найменш затратний спосіб регулювання культурної мозаїчності за допомогою соціальних механізмів.

В Україні, як і повсюди на пострадянському просторі, поняття „політкоректність” застосовується не часто, і зміст його, якщо порівнювати з американським, дещо інший. Найчастіше це поняття вживається як синонім толерантності або ж у розумінні „політична нейтральність” чи „політична лояльність”. Деякі російські політологи вважають поняття „політкоректність” не досить репрезентативним і пропонують замінити його ширшим – „комунікативна коректність” або „мовний такт”. У цьому є сенс, оскільки расовий чинник на пострадянському просторі проявляється значно слабше, ніж на американському континенті, а саме поняття „політкоректність” виявилось дещо скомпрометованим через надмірне вживання. Але, так чи інакше, будь-який соціум має дбати про атмосферу міжетнічних взаємин і запобігати міжетнічній конфліктності. Політика толерантності не є панацеєю, спроможною автоматично забезпечити громадянський мир. Але вона більше, ніж будь-яка інша, сприяє формуванню інтегруючого типу етносоціального розвитку, який не нівелює етнічні відмінності, а, пропагуючи полікультурність, зберігає етнокультурну самобутність.

Хай там як, але очевидно, що у глобалізованому світі мультикультуралізму як ідеології й політиці немає розумної альтернативи. Розкручування спіралі ненависті вже коштувало людству мільйонів життів і сотень мільйонів скалчених долів. У наш час, коли 25 країн світу мають ядерну зброю або стоять на порозі її створення, подальше нагнітання напруги загрожує всесвітнім апокаліпсисом. Ситуація значно ускладнюється тим, що нові лінії поляризації, які утворюються поглибленням прірви між багатством і бідністю, виразно девальвують поняття моралі, порядності, людської гідності. Атомізація соціумів, посилена явищами аномії у багатьох країнах, сприяє зростанню наркоманії, девіантної поведінки, ксенофобії, немотивованої злочинності тощо. Саме тому світова спільнота в особі провідних міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, ОБСЄ тощо) вважає оптимізацію міжкультурної взаємодії одним із своїх пріоритетів. В. Євтух наводить промовисті цифри: Рада Європи з 1950 по 2008 рік ухвалила 17 рамкових конвенцій, які так чи інакше стосуються міжкультурного діалогу, а також майже 150 рекомендацій різних спеціалізованих органів РЄ. Всі вони наголошують, що співробітництво між культурами (а через культури й між народами) сприятиме балансу між двома тенденціями, що домінують у суспільному розвитку, – прагненням народів до культурної самобутності та формуванням спільного (до певної міри глобалізованого) європейського культурного простору [14].

Інша справа, що моделі реакції на проблему багатокультурності може бути багато, і тому у виробленні теоретичних підвалин міжкультурної взаємодії жодні зусилля не можуть вважатися надмірними. Цим, до речі, пояснюється поява у науковому дискурсі нових понять, покликаних вносити вклад у концептуалізацію діалогової взаємодії. Інтеркультурність,

транскультуралізм, культурний плюралізм, полікультурність та багато інших – це не просто замітники поняття „мультикультуралізм”, а терміни, що доповнюють одне одного. Дискурс відмінностей у цьому випадку покликаний служити інструментом організації управління відмінностями. Утім, далеко не завжди понятійний тезаурус надійно забезпечує ієрархізацію й легітимацію наявних форм культурної мозаїчності.

Приміром, поняття полікультурності й мультикультуралізму часто ототожнюють. Це не зовсім коректно, оскільки перше характеризує переважно об’єктивний стан речей, а друге – відповідну політику. Коли говорять про мультикультурне суспільство, то мають на увазі насамперед регульований простір відмінностей, дії та ідеологію держав у рамках формули „інтеграція без асиміляції”. Мультикультурні проекти в ідеалі є стабілізаційними, оскільки мають своїм фундаментом толерантність і ненасильство.

Чималий евристичний потенціал має уведені Ф. Ортисом у науковий дискурс поняття „транскультурація”. Воно розглядається як символ відкритості полікультурного суспільства в умовах активізації міграцій, культурної й політичної взаємодії, розширення „зон пограниччя”. Посилення уваги до проблем простору, передислокацій, комунікацій диктується зростанням ризиків, пов’язаних з активізацією східного фундаменталізму, який базується на розкручуванні „спіралі насильства”, пропаганді ненависті й релігійної нетерпимості. Транскультурація пов’язана з пошуком механізмів творення нового простору соціальності й публічності, нестандартних шляхів пом’якшення напруги, вільного вибору моральних орієнтирів.

В основу ідеології й політики інтеркультуралізму закладається ідея активної й позитивної діалогової взаємодії, насамперед у контексті переведення „чужого” у площину інакшості, яка заслуговує на розуміння й повагу вже внаслідок своєї специфічності. Її базисом є філософія єдиного соціального простору й екзистенційного часу, який зумовлює увагу до неповторного досвіду традиційного життя кожної спільноти. Такий інтеркультуралізм дуже мало відрізняється від класичних версій мультикультуралізму, оскільки у їх фундамент теж закладено ідею діалогу. Слід мати на увазі й те, що навіть у теорії мультикультуралізм має кілька різновидів. Ч. Кукатас, приміром, розрізняє м’який і жорсткий мультикультуралізм – у залежності від того, наскільки послідовно й наполегливо проводиться лінія на відмову від асиміляціоністської політики й забезпечення максимуму можливостей для збереження особливих ідентичностей і традицій [15].

Найбільш надійний фундамент для дослідження комунікативних можливостей інтеркультуралізму створюють напрацювання у сфері символічного інтеракціонізму. Кожен індивід живе в системі розгалужених соціальних зв’язків, а лад у цій системі забезпечується засобами соціокультурної комунікації. Обмін інформацією, смислами, цінностями

завжди опосередкований якимись символами. З позицій символічного інтеракціонізму (формула Г. Блумера [16]), політична сфера „приречена” на символізацію в силу своєї всеохопності й доступності символів для масового сприйняття. Застосування теорії символічного інтеракціонізму дає змогу зрозуміти як базовані на традиції прагнення етнічних та інших спільнот до самоствердження, так і виклики часу, що зумовлюють інноваційні тенденції до зближення й обмінів культурними надбаннями.

Треба, однак, визнати, що в Україні ані теорія мультикультуралізму, ані її замітники не дістали чітких онтологічних обрисів. Головну причину цього слід вбачати у монокультурній налаштованості вітчизняних еліт. Протягом минулого п’ятиріччя правий спектр політичної думки зробив чимало для утвердження етноцентризму, монолінгвізму, „україноцентричного розуміння історії” як домінант гуманітарної політики. У цьому ж напрямі діяли постійні намагання праворадикальних політичних сил визнати за українською етнічною спільнотою особливий статус, закріпити виняткові колективні права „титульного етносу” як „хазяїна у домі”. На лівому фланзі це посилювало упередження щодо „українськості” як такої й проросійські настрої. Не досить активна, щоб не сказати більше, протидія етнократичним тенденціям і ксенофобським проявам призвела до явища, яке психологи вкладають у поняття психічної інфляції – чимало людей перебувають у стані психологічного роздвоєння, вони ніби загіпнотизовані, з ними важко сперечатися [17].

Ситуація ускладнюється тим, що, на відміну від більшості країн світу, де проблема мультикультуралізму лежить винятково у площині ставлення до меншин, в Україні ця проблема асоціюється з політико-культурним статусом російськомовної частини соціуму і, отже, зачіпає інтереси як мінімум третини населення. Намагання „націонал-патріотів” представити російськомовних громадян мало не ворогами української державності, однозначно ототожнити патріотизм з україномовністю справили гостро подразливий вплив на стан політичної культури суспільства, створили нові осі розмежування. Виключення з українського культурного спадку надбань, що в силу історичних обставин творилися в Україні російською мовою, не тільки збіднило арсенал вітчизняної культури, але й стало одним з чинників погіршення загальної атмосфери українсько-російських відносин. Пропаганда ізоляціоністських настанов у мовно-культурній сфері по суті заблокувала завдання етносоціокультурної інтеграції, принципово важливі для кожного полікультурного соціуму. І хоча нова влада активно декларує зміну курсу гуманітарної політики, на практиці інтеграційні завдання реалізуються мляво.

Немає, зрозуміло, жодної потреби робити мультикультуралізм в Україні різновидом державної політики: американський і європейський досвід створює проти цього чимало застережень. Але так чи інакше Україні доведеться виробляти ефективну стратегію міжкультурного діалогу і вводити її у певні концептуальні рамки. Йдеться про чітке

формулювання основоположних засад культурної політики – відмову від патерналістської моделі етнонаціональних відносин на користь партнерської, пріоритет індивідуальних прав перед груповими, підвищення престижу національного як загальногромадянського (національних інтересів, національної самоповаги), чітке розмежування культуроформуючих і політичних функцій етнічності, непримиренність до етнічного нарцисизму й ксенофобії тощо.

У цьому контексті плідною може виявитися запропонована вітчизняними правозахисниками ідея розрізнення багатокультурної і міжкультурної моделей плюралізму. У популярних теоріях багатокультурності все ж відлунує стара теорія „боротьби культур” з узаконенням різних переваг для більшості, що домінує, або ж підтримки з якихось міркувань подальшого панування меншини, яка історично домінує. В основі своєї така модель конфронтаційна. Міжкультурна модель плюралізму від самого початку націлена на співпрацю і взаємодію культур, зорієнтована на визнання і розвиток таких фундаментальних цінностей, як права людини, її гідність, свобода, демократія та солідарність.

„Навчання плюралізму” є, по суті, опануванням науки співіснування. У баченні правозахисника З. Антонюка обстоювання такої моделі зводиться до нового осмислення поняття „інтеграція”, яке в минулому часто використовували для соромливого прикриття реальної асиміляції. „Цивілізована інтеграція є формою співіснування з найвищим рівнем взаєморозуміння й толерантності між етнічними та культурними групами, а водночас і з величезним потенціалом для розвитку нової культури. Вона в принципі відкрита в різні боки за умов консенсусного визнання базових цінностей в якості спільного зобов’язання, серед яких і право на власний вибір індивідом своєї етнічної чи культурної самоідентичності як і конфесійної чи світоглядної зорієнтованості. У світі це поняття пов’язується не з підпорядкуванням більшості та відмовою від своєї етнічної самобутності, а з багатомірним поняттям, яке передбачає обов’язкове дотримання системи цінностей, необхідної для збереження та забезпечення виживання кожної інтеграційної одиниці”.

Піднятися на рівень вимог сучасності без втрати ідентичності, розмірковує далі З. Антонюк, можна лише у контексті культурного синтезу. „Мотузками з крові” нікого утримати не можна. „Не шукаймо „щирого українця”, а шукаймо людську гідність у громадяниніві України... Перестаньмо боятися плюралізму і зруйнуймо своє добровільне гетто... Перестаньмо надавати творчого значення ненависті (за будь-якою ознакою)... Справді творчою є любов чи, принаймні, соціальна довіра і співпраця як компоненти громадянської культури” [18].

Ідеологія і політика міжкультурного плюралізму (а це і є аналог мультикультуралізму) виступає, отже, як виразний антипод етноцентризму. Вона протистоїть будь-яким різновидам радикального націоналізму, соціальної нетерпимості, ксенофобії; органічно чужим для

неї виявляється і такий різновид культурного релятивізму, що межує з національним нігілізмом. Для неї неприйнятне таке протиставлення за лінією „ми” і „вони”, де „вони” ототожнюються з „чужими” (не кажучи вже про ворогів). Так само неприйнятним є і утвердження власної винятковості, культурно-побутового нарцисизму, проповідь нетерпимості до іншої думки. Вододіл між націоналізмом і міжкультурним плюралізмом пролягає за лінією сприйняття/несприйняття групоцентризму і шовінізму та готовності/неготовності відкинути у табір „чужих” навіть тих представників своєї етнічної спільноти, для яких етнічні цінності не є пріоритетними.

Що ж до доцільності застосування у політичній практиці поняття мультикультуралізму, то особливої потреби у цьому немає. Більш органічним в українському контексті є поняття „політика полікультурності”, в яке вкладається врахування в політиці культурного розмаїття і створення умов для гармонійного розвитку різних етнічних спільнот. Природно, що така політика передбачає здійснення заходів як законодавчого, так і операційного характеру, які мають забезпечити цей розвиток і плідну міжетнічну й міжкультурну взаємодію.

Література:

1. Див., напр.: **Шаров К. С.** На темной стороне политкорректности: гендерно-нейтральный новояз / К. С. Шаров // – Вопросы философии . – 2010. – №3. – С. 31.
2. **Кімлічка В.** Лібералізм і права меншин / В. Кімлічка. – Харків, 2001. – С. 15, 149.
3. **Modood T.** Multiculturalism: A civic idea / T. Modood. – Cambridge, 2007. – P. 3 – 35.
4. **Гожев К. М.** Рефлексия мультикультурализма / К. М. Гожев // – Мир и политика . – 2009. – №9. – С. 77.
5. **Пинюгина Е. В.** Великобритания и ФРГ: правительственные стратегии интеграции мусульман / Е. В. Пинюгина // Политическая наука. – 2008. – №1. – С. 178 – 194.
6. **Лысенко В. Г.** Познание чужого как способ самопознания: Запад, Индия, Россия (попытка ксенологии) / В. Г. Лысенко // Вопросы философии. – 2009. – №11. – С. 61 – 77.
7. **Глушкова С. И.** Индивидуальные, групповые, коллективные и всеобщие права в условиях мультикультурализма / С. И. Глушкова // Полис. – 2010. – №6. – С. 131 – 140.
8. Див.: **Титаренко Л. Г.** Современная теоретическая социология. Размышления после конгресса / Л. Г. Титаренко // – Социс. – 2009. – №1. – С. 18; **Култыгин В. П.** От локального универсализма к глобальному контекстуализму / В. П. Култыгин // – Социс. – 2009. – №1. – С. 27.

9. **Гожев К. М.** Рефлексия мультикультурализма / К. М. Гожев // Социс. – 2009. – №1. – С. 79 – 80.
10. **Шапаров А.** От „белой Австралии” до мультикультурализма / А. Шапаров // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – №3. – С. 104.
11. Меркель констатує провал концепції „мульти-культи” // День. – 2010, 19 жовтня.
12. Кемерона звинуватили у потуранні ультраправим // День. – 2011, 8 лютого.
13. **Николаевский Д. А.** Демография и ресурсы: факторы цивилизационных перемен / Д. А. Николаевский // Социс. – 2010. – №5. – С. 114 – 115.
14. **Євтух В.** Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств / В. Євтух // Політичний менеджмент. – 2009. – №3. – С. 5.
15. **Кукатас Ч.** Теоретические основы мультикультурализма // Режим доступу: [http:// inliberty. ru/library/ study/327/](http://inliberty.ru/library/study/327/)
16. **Blumer Н.** Symbolic Interactionism: Perspective and Method / Н. Blumer. – N.-Y., 1969.
17. **Донченко О. А., Афонін Е. А.** Феномени психічної інфляції і проекції в політиці / О. А. Донченко, Е. А. Афонін // Український соціум. – 2009. – №3. – С. 119 – 135.
18. **Антонюк З.** Рефлексії ідентичності / З. Антонюк. – К. – Харків, 2007. – С. 113 – 118.